

MIQUEL A. BAILA I PALLARÉS *

EL PAPER DE VALÈNCIA EN LA TRANSI- CIÓ DEMOGRÀFICA AL PAÍS VALENCIÀ (1860-1930)

RESUM

La ciutat de València va jugar un paper important en el procés de canvi demogràfic, esdevingut al País Valencià –en una primera etapa– al llarg del darrer terç del passat segle i el primer de l'actual. Com a nucli urbà –i amb economia urbana– més important del País, va generar un fort corrent immigratori per tal de suplir un balanç vegetatiu entorn a zero. Aquesta migració va originar una certa desvitalització del rera país, però no va revitalitzar la ciutat: les noves condicions de vida dels immigrants van ser menys proclius a la nupcialitat i a la fecunditat, encara que la mortalitat urbana va millorar força, tot i mantenir durant dècades unes pitjors condicions que a la ruralia. Per tant, seria en aquest filtratge valencià on rauria una de les claus de la transició demogràfica del País. Al capdavant, es tractaria d'un exemple més del paper de les ciutats grans en aquest procés de canvi poblacional.

ABSTRACT

The city of València played an important role in the process of the demographic change, which took place in the Valencian Country –in the first stage– during the last third of the nineteenth century and the first third of the twentieth. As an urban nucleus –with an urban economy–, which was the most important of the Country, it generated a high level of immigration that supplemented a population growth of around zero. This migration caused a depopulation of the internal rural areas, but didn't revitalize the city: the new living conditions of the immigrants were less disposed towards marriage and fertility. However, the urban mortality improved greatly, although for decades the conditions were worse than those in the rural areas. Therefore, it would be these changes in the city of Valencia which were one of the keys to the demographic transition of the Country. After all, it would be another example of the role of big cities in the process of population change.

* Departament de Geografia, Universitat de València

1. INTRODUCCIÓ

En el marc de l'Estat espanyol, al País Valencià –després de Catalunya i les Illes Balears– el procés de transició demogràfica va començar aviat, ja al llarg del darrer terç del passat segle, i va concretar almenys una primera fase d'aquest canvi en els anys anteriors a la guerra de 1936: la fecunditat i la mortalitat van davallar aleshores a nivells prou reduïts.¹

Caldria valorar, d'antuvi, la dimensió espacial dels fenòmens poblacionals, és a dir, la qüestió de l'escala. En aquest sentit, les migracions han assolit una importància cabdal a escales subestats i, per suposat, locals; de fet, han estat la clau per a entendre els trets demogràfics de determinats espais. Per tant, seria necessari un tractament específic de les poblacions amb una diferent entitat sòcio-espacial. La transició demogràfica, generalment inseparable del creixement urbà –i de l'èxode rural–, ha estat un procés l'aclariment del qual exigiria molta cura a l'establir les unitats territorials d'anàlisi, ja que l'urbanització ha estat lligada a immigracions fortes i selectives: d'adults joves, amb una composició per sexe variable.

En el nostre cas, el País Valencià va conèixer un canvi econòmic des de mitjans del proppassat segle, amb una creixent significació de les activitats urbanes –de serveis i industrials–, essent-ne València la capdavantera.² Amb això, la ciutat va esdevenir focus d'atracció d'immigrants, que potser primer serien intraregionals la majoria i després extraregionals; ara bé, també Barcelona va atreure població de les comarques del nord, les de migjorn van emigrar cap

1. El treball pioner de P. PÉREZ PUCHAL (1978): *Geografía de la población valenciana*. València, L'Estel, 170 p. va estudiar el cas de la ciutat de València (p. 121-144), encara que no amb la perspectiva interpretativa que aquí es vol fer. El mateix P. Pérez Puchal (1983): «La fecundidad, como factor del crecimiento demográfico: el caso de la población valenciana». *Investigaciones Geográficas*, 1, 25-49, va aportar dades valuoses d'aquesta variable, però del segle actual. Més recentment, T. VIDAL (1987): *La transición demográfica en Cataluña en el siglo XIX. Características y dimensión espacial*. Memoria de Investigación, inédita, 2 vols., ho ha estudiat per al cas de Catalunya, mentre que M. A. BAILA (1993): «Canvi demogràfic al País Valencià (1860-1900): la dicotomia rural-urbana». *Cuadernos de Geografía*, 53, 65-84, ho ha fet per al País Valencià, encara que ambdós centrats en la segona meitat del segle XIX i amb una valoració més global de la qüestió transicional.

2. L'any 1866 –segons el padró de veïns– a la ciutat de València hi havia 28.216 actius (el 37,6% de la població total), dels quals 9.656 (34%) treballaven en oficis artesanals i industrials, 8.630 (31%) en el sector terciari i altres 5.588 (20%) en el servei domèstic. Ja en l'any 1930 –segons el cens– al municipi de València eren 119.335 els actius (un 37,3% del total demogràfic), dels quals 53.409 (45%) laboraven en activitats industrials, 41.339 (35%) ho feien en el sector terciari, als que calia afegir altres 11.857 actius (10%) en el servei domèstic. Per tant, en 1866 els actius primaris no suposaven més enllà del 15%, mentre que l'any 1930 només n'eren el 10%; ara bé, es tractava respectivament de la ciutat –intramurs i ravals immediats– i del municipi. En aquest sentit, el treball de M.J. TEIXIDOR (1976): *Funciones y desarrollo urbano de Valencia*. Valencia, Institución Alfonso el Magnánimo 414 p., ja va valorar la importància de les activitats econòmiques urbanes a València (en especial p. 54-91 i 164-194). Més recentment, J. SALOM (1992): *Sistema urbano y desarrollo regional en la Comunidad Valenciana*. València, IVEI, 246 p., ha estudiat el paper creixent de la capital valenciana en el sistema de ciutats del País al llarg del període que considerem (p. 103-160).

Algèria, i França va ser igualment un destí important. D'aquesta forma, els canvis demogràfics experimentats per València van ser causa i, a la vegada, efecte dels que van afectar un rerapaís de difícil delimitació.

Per tant, es podria plantejar la següent hipòtesi: com corresponia a un nucli amb un significatiu desenvolupament econòmic, València va freturar un volum de força de treball que el seu feble –àdhuc negatiu– balanç natural era incapaç de produir. La resposta va ser la immigració, des d'una ruralia cada vegada més densa, en crisi d'adaptació al nou model econòmic dirigit pel canvi tecnològic i de les comunicacions, així com, potser també, insegura davant les recurrents guerres carlines.

L'emigració –i no només vers València– va comportar una progressiva desvitalització del rerapaís, però no va revitalitzar la ciutat: la mortalitat urbana es va resistir a cedir durant dècades i les condicions de vida dels immigrants van ser poc proclius a la nupcialitat i, sobretot, a la fecunditat. En conseqüència, el millor de la població rural –jove, sana i fecunda– va esdevenir a la ciutat més malaltissa i, potser en bona mesura forçadament, maltusiana. Per tant, va ser en aquest filtratge valencià –i també barceloní, algerià i francès– on rauria una de les claus del canvi demogràfic al País.

Fet i fet, el municipi de València va conèixer aquest procés de canvi des de mitjans del proppassat segle. En l'anàlisi de les variables poblacionals, interessa remarcar el comportament dicotòmic entre València i la resta del País Valencià, començant per una valoració dels saldos migratoris divergents, degut al seu paper desencadenant del procés. A més, l'escala espacial restringida –un municipi– permetia apuntar qüestions de difusionisme, pel paper creixent de la capitalitat regional de València. En relació amb això, hem volgut valorar primer el procés de formació del municipi actual valencià, a través de les anexions d'altres de veïns en el darrer terç del segle passat.

2. LA FORMACIÓ DE L'ACTUAL MUNICIPI DE VALÈNCIA

En la taula 1 s'observen les agregacions municipals que es van fer a València en l'últim terç del proppassat segle. Exceptuant els casos de Russafa (1877) i de la Vilanova del Grau i el Poblenu de la Mar (1897), sembla que es va fer només una agregació de territori –recurs econòmic que calia controlar– més que de recursos humans. Amb alguna excepció puntual, les agregacions no es justificaven ni gens ni mica per la continuïtat física del casat. El que va quedar clar es que València tot just va duplicar la població en quaranta anys, començant el nou segle amb la categoria de ciutat gran amb més de dues-centes mil persones.

Aparentment el procés anexionador va ser conseqüència del creixement de la ciutat, amb l'expansió tentacular a través dels camins principals i l'absorció dels nuclis propers. Tanmateix, les anexions es va fer quasi sempre sense existir una integració real –a hores d'ara encara no existeix per a les entitats dels

districtes dels Poblat del Nord, del Sud i de l'Oest-, la qual cosa feia pensar en la importància determinant que una certa concepció de la ciutat –la «Gran València»– va tenir en aquest procés. En relació amb això, l'inici de les agregacions va coincidir amb l'enderroc del cinyell de muralles del segle XIV –entre 1865 i 1869–, en el marc de la ideologia «higienista» de l'època, per a donar resposta a una població creixent, així com per la pressió de la burgesia i la noblesa, que seria clau en l'apertura i extensió de la ciutat, en veure-hi unes grans possibilitats de negoci.³

TAULA 1
La formació de l'actual municipi de València (1860-1900)

	1860	1877	1887	1900
València	107.703	143.861	170.763	213.550
Patraix (1870)	484			
Benimaclet (1871)	409			
Beniferri (1872)	221			
Benicalap (1872)	?			
Russafa (1877)	13.013			
Benimàmet (1882)	1.370	1.519		
Oriols (1882)	333	402		
Borbotó (1888)	683	582	577	
Carpesa (1888)	670	583	586	
Maüella (1891)	209	222	200	
Campanar (1897)	1.741	2.022		
Vilanova del Grau (1897)	3.948	4.433	5.619	
Poblenou de la Mar (1897)	8.571	10.493	11.291	
Massarojos (1898)	666	696	712	
Benifaraig (1900)	593	653	669	
Total agregats	32.911	21.605	19.654	
València actual	140.614	165.466	190.417	213.550

Les dates entre parèntesi són les d'anexió de cada municipi. Les xifres són sempre població de fet.

Amb Russafa es van agregar Pinedo, el Palmar i la Font de Sant Lluís. Campanar fou anexionat el 1886 i desanexionat el 1889. El Poblenou de la Mar estava integrat pel Cabanyal, el Canyamelar i el Cap de França.

Font: Censos i Nomenclàtors IGE. Elaboració pròpia.

3. Tant en el llibre de M. J. TEIXIDOR (1982): *València, la construcció d'una ciutat*. València, Alfons el Magnànim, 145 p. (en especial, p. 13-48); com en el darrer de J. AZAGRA (1993): *Propiedad inmueble y crecimiento urbano: Valencia 1800-1931*. Madrid, Síntesis, 175 p. (sobretot, p. 111-139), es parla del procés d'apropiació del futur sòl urbà, per part tant de la vella aristocràcia com de la nova burgesia

El procés d'anexions –un afer que mereix una investigació acurada– seria impulsat per la burgesia conservadora valenciana –financera, agrària, comercial–, encara que el grup liberal potser va secundar l'iniciativa. Els principals beneficiats serien els propietaris del sòl, d'aquells indrets per on es durien a terme els successius eixamples, que hi van veure una forma d'augmentar el valor dels seus terrenys, car de rural passaria a urbà amb la consegüent plusvàlua. Era el temps del naixement de la planificació urbana i el cas de Barcelona –amb el Pla Cerdà– tendria el seu efecte.⁴ Amb tot, les anexions no van ser una mesura només especulativa, ja que l'Ajuntament de València potser era l'única institució amb recursos i capacitat per a poder gestionar i impulsar l'urbanització del Pla de València.

De fet, l'anexió no era únicament un acte urbanístic, si més no tenia implicacions polítiques. En aquest sentit, la creació d'una «gran ciutat» era una idea acaricidada per la burgesia valenciana: l'enderrocament de les muralles des de 1865, així com l'aprovació del Pla d'Eixample l'any 1887 –hi havia un precedent de 1859–, eren fites que apuntaven en aquesta direcció, en la que les anexions serien obligades, per exemple la de Russafa (1877). Amb el decret anexionador de 1897, l'Ajuntament valencià va esdevenir l'institució política més important creada per la burgesia durant el segle XIX. La concentració humana i econòmica de l'últim terç del segle va suposar la formació d'una gran unitat política i territorial.⁵

El fet que l'anexió es realitzara de forma tan unitària, trossegant amb les noves divisions en districtes (1887 i 1924) els límits dels antics municipis, tendria la seua raó en la voluntat de disposar d'un poderós instrument polític, així com en l'estratègia d'atenuar l'autonomisme d'alguns dels municipis del Pla, que seria un obstacle per als seus interessos polítics i econòmics. Les negociacions per a les anexions van començar a finals de 1874, recent tombada per la força la República Federal, i van ser fetes per persones que van ajudar econòmicament la Restauració, és a dir, per la burgesia que en els anys següents controlaria el negoci immobiliari a la ciutat: el planificat de l'Eixample i el caòtic que resseguia els camins principals de Quart, Sagunt, Sant Vicent, així com el del Grau amb una especialització més comercial i industrial. Després, amb el decret de 1897, la burgesia va disposar d'un instrument clau per a construir la seua ciutat imposant un model territorial concentrat i centralista.

emergent comercial i financera –que arribarien a un pacte–, en especial en la ronda del primer Eixample i en la zona de Russafa, encara que el creixement més fort es va dur a terme per les zones de Quart, Sagunt i Sant Vicent, és a dir, resseguint els camins principals.

4. En aquest sentit, F. NADAL (1985): «Burgueses contra el municipalismo. La configuración de la Gran Barcelona y las anexiones de municipios (1874-1904)». *Geo Crítica*, 59-60, 99 p., ha estudiat amb detall el cas del Pla de Barcelona, és a dir, el joc d'interessos que van conduir a la configuració de la «Gran Barcelona».

5. Les Exposicions Regional (1909) i Nacional (1910) van ser uns esdeveniments importants, que van remarcar la capitalitat de la ciutat de València.

Les agregacions més importants –a part Russafa– es van fer l'any 1897, tractant-se d'un fenomen general que va afectar les principals ciutats de l'Estat. Des de 1895 Espanya mantenia una doble guerra colonial a Cuba i les Filipines, on el fracàs d'una solució pacífica va originar una intervenció militar cada vegada més costosa. El govern central –apurat econòmicament– va adoptar en març de 1897 una mesura molt impopular: augmentar l'impost de consums en les ciutats més importants. La mesura gravava les economies de la població més pobra, que, a més a més, mantenia amb la pròpia sang la guerra colonial. Davant d'aquesta pujada, els consistoris de les ciutats afectades es van mobilitzar per a pressionar el govern.⁶ València, seguint els passos de Barcelona, va acordar pagar amb la condició de l'anexió dels municipis de la Vilanova del Grau i del Poblenu de la Mar –on la qüestió del control del port estaria en el rerafons–, i de Campanar.⁷

Com a explicació addicional, caldria citar el conflicte entre la ciutat i la seua horta, respecte a la venda dels productes hortolans als mercats ciutadans (imposició en les casetes de burots, etc.). El cas més típic de com l'anexió es contemplava com una forma de resoldre els conflictes va ser el dels Orriols.⁸

Comptat i debatut, el propi procés de creixement urbà, la concepció d'una «gran ciutat», els conflictes sorgits entre la ciutat i l'horta, el control del port i, en general, els interessos econòmics –entre els quals els immobiliaris–, van ser les causes que van motivar, segons els casos, un procés anexionador amb resultats importants en el creixement de la població de València i en la seua distribució. Un nou model d'organització territorial, promoguda per la nova classe social dominant, estava en el rerafons.

Finalment, aquesta concepció de la ciutat de la burgesia restauradora va assolir l'expressió potser més significativa durant la dictadura de Primo de Rivera. Així, al desembre de l'any 1928 es va formular des de l'Ajuntament la sol·licitud d'anexió a València dels 13 pobles situats dins dels quatre quilò-

6. F. NADAL (1985): *op. cit.*, p. 56. En relació amb això, a principis d'abril de 1897 es trobaven a Madrid comissions dels Ajuntaments de Barcelona, Sevilla i València negociant amb el Ministre d'Hisenda Joan Navarro i Reverter –valencià de pro per a més senyes– l'esmentat augment.

7. No obstant, tal com ha escrit F. NADAL (1985): *op. cit.*, p. 65, cal remarcar que la guerra colonial beneficiava als financers madrilenys i als industrials barcelonins –¿i també a la burgesia valenciana?–, els quals en les negociacions amb Madrid obtenien un triple benefici: acceptar un augment que es destinava a mantenir una guerra, de la que eren part interessada; aconseguir que aquest augment fóra pagat per les classes pobres; obtenir la tan desitjada anexió d'alguns municipis. Les comissions van negociar amb un govern apurat econòmicament pel cost de la guerra; per tant, el decret va ser un negoci de compra-venda realitzat entre «amics»: el govern venia l'autonomia dels municipis –que sempre havia defensat– a canvi d'una substancial quantitat de diners (l'augment de la taxa de consums).

8. Així l'any 1882 es parlava dels incidents sorgits en la vaga de venedors en Orriols i de les dificultats presentades pel poble per a impedir la regulació de la venda al mercat públic, en VARIS AUTORS (1981): *Els nous districtes de la ciutat de València*. València, Ajuntament, 81 p. (p. 38). Aquell mateix any es va produir la seua anexió a València.

metres de distància del Camí de Trànsits.⁹ Això es podia emmarcar en el que hem comentat abans: la pugna de la burgesia contra el municipalisme, tot i defensant una forta centralització del poder municipal i, per tant, de l'espai, amb les enormes possibilitats econòmiques que això suposava.

3. L'EVOLUCIÓ DELS EFECTIUS

Passant ja a l'anàlisi dels trets demogràfics, val a dir que el municipi de València tot just va triplicar la seua població en el període 1860-1930 (x2,97). Pràcticament la va duplicar en els darrers quaranta anys del proppassat segle, mentre que va incrementar-la en un 50% en els trenta primers de l'actual. Ara bé, la diferència estrebava en les aneixions del darrer terç del segle XIX; com es pot observar en la taula 2, si es consideren els límits del municipi actual la intensitat de l'augment va ser de poc més del 50% en el període 1860-1900, és a dir, tot just la meitat.

TAULA 2
L'evolució poblacional al municipi de València (1860-1930)

	Població	(1)	(2)	(3)
1860	107.703 (140.614)	8,4	-	-
1877	143.861 (165.466)	10,5	1,72 (0,96)	0,31
1887	170.763 (190.417)	11,7	1,73 (1,41)	0,46
1900	213.550	13,4	1,73 (0,88)	0,49
1910	233.348	13,7	0,89	0,68
1920	251.258	14,4	0,74	0,16
1930	320.195	16,9	2,45	0,52

Les xifres de població entre parèntesi són amb els límits municipals actuals.

(1) Percentatge de la població municipal envers la del País Valencià. Taxes de creixement acumulat (en %): (2) de València (entre parèntesi amb els límits actuals), (3) del País Valencià sense València.

Font: Censos i Nomenclàtors IGE. Elaboració pròpia.

9. Tal petició va ser arrellegada pel decret de desembre de 1929, en el qual s'accedia a l'agregació de Sedaví, Alfafar, Benetússer, Paiporta, Xirivella, Mislata, Quart de Poblet, Burjassot, Paterna, Godella, Bonrepòs i Mirambell, Tabernes Blanques i Alboraià. Després de les protestes d'Ajuntaments i veïns afectats, al març de l'any següent es va revocar l'acord, que ha quedat com a document històric sobre la concepció de la ciutat de les classes dirigents d'aleshores.

De bell antuvi, podem avançar que el creixement de la població de València va ser degut sobretot al constant aport immigratori (incloses les anexion); els saldos naturals no hi van ser mai gaire esponsorosos, inclús negatius en alguns decennis del segle passat. Nogensmenys, el que interessava observar de l'evolució de les taxes de creixement era la comparació entre les de València i les de la resta del País. Les xifres del municipi es van mantenir molt més altes, quadruplicant amb escreix les de la resta durant el darrer terç de la passada centúria, encara que les agregacions van tenir el seu efecte; excepte la primera dècada, amb una diferència escassa, en el primer terç de l'actual segle es va mantenir una intensitat divergent en el creixement, però prou més erràtica.

Els anys vint van tenir el màxim augment, amb una taxa anual del 2,45% en la ciutat, quasi cinc vegades superior a la de la resta del País (0,52%), durant els quals València va superar amb escreix els tres-cents mil habitants i va començar a consolidar-se com una capital supraregional. En aquest sentit, la importància relativa de la seua població envers el conjunt del País Valencià tot just es va duplicar al llarg del període considerat –va passar del 8,4% en 1860 al 16,9% en 1930–, concretant-se el seu paper de «cap i casal».¹⁰

4. LES MIGRACIONS COM A DESENCADENANT DEL PROCÉS DE CANVI

La variable migratòria hauria actuat com a detonant en el procés de canvi demogràfic que s'analitza, per això convenia parlar-ne abans de fer-ho de la dinàmica natural. La taula 3 mostra l'evolució dels saldos migratoris intercensals en el municipi de València i la resta del País. Deixant de costat la coneguda problemàtica de la taula d'excédents, es podia apuntar en una primera valoració global la forta divergència dels comportaments, amb una constant immigració al municipi al llarg del període, en relació amb uns saldos vegetatius molt febles, mentre que la resta del País perdia població que no era només absorbida per la capital.

Els saldos immigratoris van ser prou oscil·lants, entre el 15 i el 20 ‰ de mitjana anual en les quatre dècades del passat segle i els anys vint de l'actual. Tanmateix, calia comptar amb les agregacions de municipis –sobretot les de 1877 i 1897–, car formaven part del creixement real; així, entorn a un 40% dels immigrants del període 1860-1877 serien de l'anexió de Russafa, mentre que un 60% dels aparentment nousvinguts en el període 1887-1900 correspondrien a les agregacions dels dos municipis del Marítim i de Campanar. Malgrat tot, els saldos de València introduïen un element cabdal: el paper immigratori, com corresponia a una capital regional. Els saldos positius van ser constants,

10. A més, la ciutat agombolava el 69% de la població del municipi l'any 1866 –segons el padró de veïns–, va pujar al 75% l'any 1887, però va davallar al 70% a principis de segle per les agregacions; finalment, ja encabia el 88% l'any 1930. Això suggeria un fort procés d'urbanització.

agreujats en els anys seixanta, setanta i vuitanta del passat segle pel decreixement vegetatiu, propi també de les ciutats grans.¹¹

TAULA 3
Saldos migratoris del municipi de València i de la resta del País Valencià
(1860-1930)

Intercensal	València		Resta del País Valencià	
	SM	‰	SM	‰
1860-1877	+42.692	20,8	-156.756	7,7
1877-1887	+30.405	19,7	-13.769	1,1
1887-1900	+35.405	14,5	-89.010	5,2
1900-1910	+8.579	3,8	-54.906	3,9
1910-1920	+12.115	5,0	-50.060	3,4
1920-1930	+60.497	21,3	-39.545	2,6
1860-1900	+108.502	16,8	-259.535	5,1
1900-1930	+81.191	10,1	-144.511	3,2

Les taxes s'han elaborat emprant com a divisor la població dels anys intermitjos, segons els càlculs intercensals amb la taxa de creixement acumulat (són mitjanes anuals en ‰).

Font: Censos i MNP IGE i les publicades per P. PÉREZ PUCHAL, 1978, p. 140-141. Elaboració pròpia.

Malgrat desconèixer quina va ser l'evolució de l'origen dels immigrants, podem apuntar que València actuaria primer com a focus d'atracció de la ruralia del rera país provincial i comarques veïnes; només posteriorment ampliaria el radi d'influència a altres espais rurals, sobretot les comarques del Baix Aragó i la Manxa oriental. En aquest sentit, s'ha estudiat l'origen de la població de la capital l'any 1889, a partir d'una mostra de 78.520 habitants (el 46% del total de 1887), observant-se que els nascuts fora de la ciutat eren 34.190 (el 43,5%), on calia remarcar ja en una data prou matinerana la significació dels immigrants extraregionals –que presumiblement vindrien de les províncies d'Albacete, Conca i Terol– front a l'escassa presència d'immigrants de les comarques alacantines i més forta de les castellonenques, però potser centrada en les de migjorn.¹²

11. Ara bé, el seu paper seria prou menys aclaparador que el de Barcelona, tal com l'ha estudiat T. VIDAL (1985): «El papel de Barcelona en la transición demográfica catalana (1857-1920)». *Estudios Geográficos*, 178-179, 189-210. A la ruralia valenciana les direccions emigratòries van ser més variades que a Catalunya, encara que la condició de València de centre administratiu, comercial i industrial va afavorir un fort corrent migratori, que li era necessari per a la pròpia pervivència.

12. Cal veure A. ÁLVAREZ (coord.) (1988): «La inmigración en València (1889)». *Estudios sobre la población del País Valencià*, vol. 1, 183-196. Els nouvinguts es distribuïen segons la procedència de la

Fet i fet, València va tenir sens dubte un cert efecte en la modificació dels comportaments demogràfics del conjunt del País –encara que no comparable al de Barcelona envers Catalunya–, atenent a la constant transferència de recursos humans joves-adults des de la ruralia més o menys immediata a la «gran ciutat», on a través d'aquest filtratge urbà es produiria un canvi en les condicions de vida –econòmiques, socials, culturals– i en les actituds poblacionals, sobretot envers la reproducció.

En relació amb això, en el període 1860-1900 la resta del País Valencià va tenir un saldo emigratori aparent d'unes 260.000 persones, mentre que el municipi de València en va tenir un d'immigratori d'unes 110.000 –de les quals un terç pertanyien a les aneixions–, és a dir, equivalent a un 42% dels emigrants regionals. Ja en el període 1900-1930, de la resta del País van sortir unes 145.000 persones, mentre que València n'absorbia 81.000, això és un 56%, amb la qual cosa es podia suggerir que la capital valenciana va afermar amb el pas dels anys el seu paper com a tal, sobretot en els anys vint –amb la màxima taxa–, on el contrast entre les xifres absolutes de València i de la resta del País suggeria un augment espacial del radi d'atracció.

D'aquesta manera, les procedències i direccions dels fluxes migratoris van superar en aquells anys –i potser cada vegada més– els límits administratius; així, el paper de València va ser compartit amb Algèria –amb una tipologia emigratòria caracteritzada pel retorn– en el cas de les comarques alacantines, mentre que les del nord del País es van adreçar cap a Barcelona, en una emigració amb caràcter bàsicament definitiu; també França va atreure població, en especial en els anys de la guerra europea i la dècada dels vint.¹³

5. UNA DINÀMICA NATURAL URBANA: POC FECUNDA I MALALTISSA

El municipi de València va conèixer, durant el període d'estudi, almenys una primera fase del procés de transició demogràfica, és a dir, de canvi en les diverses variables poblacionals en el sentit de modernització de comporta-

següent manera: 18.592 (54%) de les comarques valencianes, 5.018 (15%) de les de Castelló, 2.567 (7,5%) de les alacantines i 7.137 (21%) de la resta d'Espanya. Sembla prou clar que les terres del nord del País Valencià formarien part del rerapaís de Barcelona, mentre que la majoria d'emigrants de les comarques de migjorn van adreçar-se a Algèria, encara que degut a una xarxa urbana més densa els nuclis més poblats –sobretot Alacant, Elx i Alcoi– van poder tenir algun poder d'atracció.

13. A les comarques del nord del País Valencià els saldos migratoris van ser negatius durant el període d'estudi (amb l'excepció de Vinaròs i Benicarló des dels anys vint). Així, els saldos en el Maestrat-Ports van ser d'uns 20.000 emigrants en els anys 1870-1900 i d'uns 28.000 en 1900-1930, segons M. A. BAILA (1990): *Transició demogràfica i canvis recents en la població d'una regió mediterrània*. Col·lecció Universitària, Diputació de Castelló, 352 p. (p. 255 i 260). Malgrat no conèixer la direcció exacta d'aquests fluxes emigratoris, era evident l'atracció de la regió de Barcelona (i de França, en menor mesura).

ments, en relació amb canvis econòmics, socials, de mentalitats. Es clau la valoració de la natalitat i la mortalitat, procurant emmarcar l'evolució dels valors de València en el conjunt del País Valencià. Per això és precís disposar de dades el més fiables possible de naixements i defuncions; com sabem, aquestes xifres van provenir dels còmputos parroquials entre 1858 i 1870, mentre que l'engegament del Registre Civil en 1871 es va fer de forma precària almenys els primers anys. Per tant, els naixements i les defuncions d'aquelles dècades potser no van tenir la fiabilitat desitjable, en especial els primers.¹⁴

Els indicadors bruts de natalitat i mortalitat

En la taula 4 fem una primera valoració de la dinàmica natural, atenent a les taxes brutes i al creixement natural; de les causes en parlarem en analitzar els índexs nets. La natalitat mai no va assolir nivells alts –un poc superiors al 30%. en la segona meitat del segle passat–, per la pròpia consideració de nucli urbà d'una certa volada, on l'efecte del «model europeu de matrimoni» tendria alguna significació com veurem.

TAULA 4
Evolució de les taxes brutes de natalitat i mortalitat (‰)
i de creixement vegetatiu (%) (1860-1935)

	Natalitat		Mortalitat		C. V.	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
1860	32,8	43,7	34,4	30,0	-0,16	1,37
1877	30,6	41,4	32,7	30,3	-0,21	1,11
1887	32,4	38,8	30,0	29,8	0,24	0,90
1900	29,6	35,5	27,6	25,5	0,20	1,00
1910	27,4	28,4	21,9	20,1	0,55	0,83
1920	25,3	26,1	21,9	19,5	0,34	0,66
1930	20,2	24,0	17,1	16,3	0,31	0,77
1935	18,4	21,4	15,2	14,8	0,32	0,66

(1) València. (2) País Valencià sense València.

Són mitjanes quadriennals entorn a cada data censal, excepte la de 1935 que correspon al bienni 1934-35 i en relació amb la xifra de població intermitja –potser errònia– entre 1930 i 1940 (aquest cens estaria molt inflat a València).

Font: Censos, MNP ICE i P. PÉREZ PUCHAL, 1978, p. 140 a 144. Elaboració pròpia.

14. Pel que fa a les xifres de naixements i defuncions de València, les dels períodes 1858-60 i 1861-70 pertanyien al registres parroquials com hem dit i estan publicades. La resta són de P. PÉREZ PUCHAL (1978): *op. cit.*, p. 140-143, però dels períodes 1878-84 i 1886-92 hem emprat les dades publicades, car globalment són quelcom més altes que les de l'autor suara esmentat: de 1878-84 $Nx > 1,5\%$ i $Dx > 2\%$; de 1886-92 $Nx > 2\%$ i $Dx > 1,7\%$. El mateix autor (p. 123) defensava la seua elevada

Ja en la darrera dècada del segle passat va començar la reducció de la natalitat –des de nivells no gaire elevats–, que continuaria en els decennis succesius fins assolir a les vespres de la guerra incivil un valor reduït (18%). Ara bé, el que resultava clau era la comparació entre les taxes de València i les de la resta del País, on es podia apuntar el paper de la ciutat com a desvitalitzadora dels grups humans procedents del rera País –regional i veí– que va absorbir al llarg d'aquells anys. En especial durant la segona meitat del passat segle, la natalitat de València es va mantenir prou inferior –entorn a un 20%– a la del País, mentre que al llarg del primer terç de l'actual la diferència va esdevenir més minsa.

Les taxes de mortalitat de València es van mantenir més altes durant bona part de la segona meitat del segle passat, encara que en continuat descens. També en aquest cas calia remarcar les diferències entre els valors de la capital i de la resta del País: els primers sempre més alts, encara que val a dir que no gaire i que, en tot cas, en observar altres indicadors nets resultaven ser prou més importants aquestes divergències com veurem, degut precisament als constants aportos immigratoris que mantindrien una estructura d'edats relativament jove –o millor adulta– a València i atenuarien aquestes taxes brutes.

La combinació d'ambdues variables –el creixement natural– va tenir sempre resultats minsos al municipi de València al llarg del període. Les taxes que manegem mai no van superar el 0,5% de mitjana anual i, inclús, van ser negatives en ocasions. Això estava relacionat amb una natalitat no gaire elevada, sotmesa a un cert control, en un marc urbà que no afavoria els naixements; per altra part, la mortalitat era més alta, com corresponia a una ciutat d'una certa entitat, on l'hacinament i l'insalubritat serien fenòmens cabdals, malgrat que a València no s'esdevenia una industrialització i un creixement urbà –i per tant densificació– tan intensos com en altres indrets. La diferència entre la capital i la resta del País també va ser important, en especial durant l'últim terç del XIX on van coexistir taxes entorn a 0 en València amb altres superiors a l'1% de mitjana anual en la resta; al llarg del primer terç de l'actual la discrepància va tendir a reduir-se, en establir-se les taxes de la capital entorn al 0,3% –molt baixes– i les de la resta en el 0,7%, és a dir, entorn al doble.

La fecunditat i la nupcialitat

Els indicadors bruts estan afectats per les estructures d'edats i sexes; per tant, és convenient manejar-ne de nets, malgrat que en el cas de la fecunditat siguen estimats quasi sempre. Aquesta variable mostrava xifres amb un significat que les taxes brutes ocultaven; en aquest sentit, l'evolució de la taxa neta de reproducció (Ro) –eliminats els efectes de l'estructura i la mortalitat– donava

fiabilitat. Per altra part, les xifres del País Valencià –per a poder deduir les de la resta– són les publicades, rectificades o deduides –segons els casos–, tal com s'explica en un treball recent: M.A. BAILA (1993): op. cit., p. 67-70.

en el cas valencià unes xifres quasi sempre inferiors a la unitat –entre 0,7 i 0,9 filles per dona–, degut en bona part a l'alta mortalitat (sobretot infantil i juvenil), com s'aprecia en la taula 5. Amb això, el reemplaçament de les cohorts s'hagués realitzat entre un 30 i un 10 % menys d'efectius, d'haver-se mantingut constantment aquestes taxes (i res fa pensar que no va ser així). Per tant, els constants aportats immigrants –anexions incloses– van permetre a la població de València seguir creixent.

TAULA 5
Evolució de les taxes brutes (R) i netes (Ro) de reproducció a València
i al País Valencià (1860-1935)

	R		Ro	
	València	País	València	País
1860	1,84	2,76	0,67	1,30
1877	1,69	2,65	0,66	-
1887	1,91	2,55	-	-
1900	1,63	2,38	0,88	1,29
1910	1,64	-	1,03	-
1920	1,49	1,74	0,90	1,05
1930	1,16	1,49	0,86	1,08
1935	-	1,24	-	0,93

Les taxes R són estimades, a partir de les estructures, amb la fórmula $R = ((N_{.35}) / Pf_{15-49}) \cdot 0,488$. Les taxes Ro estan estimades, a partir dels supervivents d'ambdós sexes als 31 anys per a 1860, dels femenins als 30 anys en la resta de dates segons les taules de mortalitat, excepte en 1920 segons la taula d'Espanya.

Font: Censos i MNP IGE. Les dues taxes de València de 1900, P. PÉREZ PUCHAL, 1978, p. 129; les dues del País Valencià de 1920, 1930 i 1935, P. PÉREZ PUCHAL, 1983, p. 34. «Tasas netas de reproducción», INE, 1966 i «Tablas de mortalidad de la población española», INE, 1977. Elaboració pròpia.

La ciutat desvitalitzava els grups humans que l'habitaven i, per tant, els aportats immigrants eren necessaris per al seu creixement. En aquest sentit, els nuclis urbans haurien actuat com a difusors de pautes de comportament restrictives de la fecunditat. De fet, la major part dels immigrants que arribaven a València venien, sens dubte, d'espais rurals –la pròpia província o veïnes–, amb una mentalitat més natalista que al contacte amb el món urbà es modificava. Això estava relacionat amb el canvi d'una racionalitat rural –els fills entraven prompte en el procés productiu i eren rendables a la família– cap una altra d'urbana, caracteritzada pel canvi econòmic; a més, hi influïen aspectes socials i culturals, on el descens del prestigi de la família nombrosa, el procés de laïcització de la societat, el canvi en la condició de la dona, així com l'encariment del «preu» dels fills serien qüestions importants, que anirien calant en la mentalitat de la gent.

La nupcialitat va ser una variable cabdal per a entendre el comportament de la fecunditat; això suposava l'existència d'un cert control dels naixements per aquesta «via», on el desequilibri entre sexes també hi influiria, en la mesura que distorsionava el «mercat matrimonial».¹⁵ Havia, per tant, un clar excés de dones a la capital valenciana degut a la major immigració femenina per a nodrir el servei domèstic de les classes emergents: l'any 1860 havia 8.480 criades al partit judicial de València –quasi coincidia amb l'actual municipi–, mentre que l'any 1900 n'eren 7.004 al municipi i el 1930 ja en sumaven 10.694 (almenys que declaraven aquesta activitat).

En aquest sentit, l'evolució de l'edat mitjana d'accés al matrimoni i del celibat definitiu –als cinquanta anys– de les dones, que resumeixen el calendari i la intensitat de la nupcialitat, permetien observar com en el període 1887-1930 es van mantenir diferències significatives entre València i la resta del País. A la capital el celibat es va mantenir sempre entorn al 15%; era habitual en les ciutats grans un celibat femení més alt per les raons ja esmentades, que impossibilitava a una part accedir al matrimoni; en relació amb això, estaria l'elevada proporció d'il·legítims.¹⁶ Les EMAMs femenines també s'hi van mantenir elevades –entre 25 i 26 anys en aquells anys–, amb la consegüent reducció del període fèrtil útil. Fet i fet, això confirmava l'efecte del «model europeu de matrimoni» en el comportament de la fecunditat.¹⁷

La mortalitat per edats i sexes

La caiguda paral·lela de la mortalitat –sobretot de la infantil i juvenil– també va afavorir la disminució de la natalitat: una major conservació dels fills va possibilitar la seua reducció. Encara que, per altra part, una proporció més elevada de dones arribarien a l'edat fèrtil. Disposem de varies taules de mortalitat al llarg del període estudiat: 1860 –sense distinció de sexes–, 1877, 1900, 1910 i 1930. Per tant, podem analitzar adequadament l'evolució de les condicions de mortalitat per edats i sexes en aquells anys.¹⁸

15. Així les xifres de «sex ratio» en els grups d'edat de 16-20 i 26-30 anys van ser: en 1860 de 76 i 87, en 1900 de 83 i 88, en 1930 de 88 i 85 (hem desestimat el grup de 21-25 anys, perquè estava inflat d'homes degut a les guarnicions militars). Per tant, en aquelles edats hi havia a València entre un 10 i un 20 % menys d'homes.

16. La dècada de 1861-1870 va haver a València un total de 34.521 naixements, dels quals 5.705 –un 16,5%– van ser il·legítims. La comparació amb els municipis d'Alacant (un 8%) i Castelló de la Plana (un 4%) en idèntic període permetia valorar-ne la importància. Igualment, el nombre de vocacions religioses tendria un cert efecte (1.230 dones l'any 1900 i 1.705 el 1930).

17. En comparació, les xifres de celibat definitiu de les dones de la resta del País Valenciana estaven en el període 1887-1930 entorn al 7%, mentre que l'edat mitjana d'accés al matrimoni oscil·lava al voltant dels 24 anys. Aquestes dades han estat deduïdes a partir de B. CACHINERO (1982): «La evolución de la nupcialidad en España (1887-1975)». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 20, 81-99.

18. Haig d'agrair a J. Recaño, del Instituto de Demografía del CSIC, la cessió de les taules de mortalitat. Pel que fa a la mortalitat infantil, cal citar el ja vell però valuós treball de A. ARBELO (1962): *La mortalidad de la infancia en España 1901-1950*. Madrid, CSIC y Ministerio de la Gobernación, 608 p.

TAULA 6
Evolució de la mortalitat a València i al País Valencià (1860-1930)

	Eo			TMI		TM(1-4)
	València		País	València	País	València
	H	D	H+D			
1860	23,4		30,8	245	173	83
1877	25,7	31,6	-	214	-	122
1900	31,5	32,5	36,8	181	152	74
1910	34,2	40,8	-	111	-	49
1930	51,0	55,1	52,5	86	95	18

Eo=Esperança de vida al néixer per sexes (anys). TMI=Taxa de mortalitat infantil (‰). TM=Taxa de mortalitat en el grup d'1-4 anys (‰).

Les xifres de TMI estan arrodonides: les de 1860 són les mitjanes de 1860-62; les del període 1900-1930 són mitjanes quinquennals, excepte 1900 (1901-03).

Font: Censos i MNPIGE. Les taxes de 1877, P. PÉREZ PUCHAL, 1978, p. 134. Les TMI de 1900-1930, A. ARBELO, 1962, p. 262, 263 i 321-326. Elaboració pròpia.

Les taxes de mortalitat infantil –i també del grup d'1-4 anys– són un bon senyal de les condicions socio-sanitàries de qualsevol espai, així com del grau d'avanç en la lluita contra la mort. La taula 6 permet observar l'evolució de la taxa al municipi valencià.¹⁹ Quedava clara la constant reducció de la mortalitat infantil en el període estudiat: la taxa de 1930 suposava quasi 1/3 part de la de 1860, que era una xifra elevadíssima,²⁰ però mentre que va davallar un 26% en el darrer terç del segle passat, ho va fer un 57% al llarg del primer de l'actual.²¹

19. No hi ha que perdre mai de vista la peculiaritat del concepte de «nascut viu» en Espanya fins l'any 1975, que hauria originat una infravaloració de la taxa (¿potser d'entre un 10 i un 20 %?).

20. La TMI de 1860 era molt alta però correcta, confirmada amb la xifra mitjana de 1856-1860 que era de 249,5%. –per tant, molt semblant–, segons es despren de les dades de J. B. PESET (1878): *Topografía médica de Valencia y su zona*. Valencia, Imp. de Ferrer de Orga, 780 p. (p. 731-733). En aquesta magnífica topografia mèdica –cal ponderar el valor d'aquests treballs– es plantejava, amb una mentalitat higienista, l'estat de la sanitat local d'aleshores, així com les possibilitats de millora. També cal consultar l'opuscle de R. GÓMEZ FERRER (1901): *La mortalidad de los niños en Valencia*. Madrid, Imp. de Ricardo Rojas, 18 p., on l'autor es feia ressò de la persistència d'una elevada mortalitat infantil –i en els cinc primers anys de vida– en la capital valenciana, encara que les seues dades semblaven infravalorades, car sortia una TMI de 150%. per al període 1892-96. Per últim, I. AGUILAR (1990): *El orden industrial en la ciudad. Valencia en la segunda mitad del siglo XIX*. València, Diputació, 236 p., ha estudiat les condicions de vida del nou proletariat industrial –la vivenda obrera–, així com la dificultosa millora dels serveis públics bàsics (en especial p. 99-167).

21. La comparació amb la mitjana del País Valencià permetia fer alguna valoració global. Així, la TMI de 1860 del País era un 30% inferior a la de València, a principis del segle actual encara era un 16% inferior, mentre que en 1930 la mortalitat infantil superava lleugerament la de la capital. Per tant, partint de valors prou més elevats, la intensitat en la millora d'aquest indicador va ser superior a València, car en el conjunt del País la reducció en el període 1860-1900 va ser només d'un 12% i en el primer terç de l'actual segle d'un 37%.

Van ser anys d'elevada mortalitat infantil i juvenil, en els quals la tuberculosi –malaltia del segle– feia estralls i nombroses malalties infeccioses dels aparells respiratori i digestiu s'aferrissaven sobretot als xiquets, sense que hi faltassen els casos de pigota, que indicava que la pràctica de la vacunació no estava del tot generalitzada.²² A més, les epidèmies de còlera dels anys 1854-1855, 1865 i 1885 van tenir greus efectes en una ciutat com València, cada vegada més oberta i difícil de sotmetre a quarantena, així com amb unes condicions higièniques encara deficientes.²³

Aquesta situació va quedar reflexada també en els llibres d'actes de l'Ajuntament.²⁴ Les múltiples referències eren testimoni de la gravetat de la situació –malgrat no conèixer els continguts ni el grau d'aplicació– i de la ineficàcia de l'actuació pública, incapaç de millorar les condicions de vida de la major part de la població, que eren l'arrel del problema; tanmateix, sembla que una certa inquietud –amb la difusió d'una ideologia higienista– estava calant

22. P. PÉREZ PUCHAL (1978): *op. cit.*, p. 130. Veure M. J. BÀGUENA (1991): «La incidencia de la lucha antituberculosa en la mortalidad de la población valenciana (1882-1914)». *II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*, Alicante, vol. 5, 193-199, on mostrava la dificultat per a reduir la tuberculosi –suposava un 5% de totes les morts– a la ciutat de València: un descens sostingut només va aparèixer des de 1914, degut a certes condicions ambientals –humitat i altes temperatures– i d'habitatge. També el treball de Ll. ARNAU y P. SERNA (1991): «La mortalidad de los niños expósitos en el Hospital General de Valencia». *II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*, Alicante, vol. 5, 157-172, valorava l'elevat nombre d'expòsits i l'alta mortalitat en l'època. Aquest seria un element cabdal de la sobremortalitat urbana: els percentatges de defuncions en establiments benèfics eren a Alcoi del 8,5%, a Alacant del 10% i a València el 14,5% del total de les defuncions (són mitjanes de 1901-1902).

23. Els anys 1854 i 1855 van haver a València 5.256 i 5.762 morts respectivament, és a dir, un 63% més que la mitjana dels dos anys anteriors i els dos posteriors (xifres de J. B. PESET, 1878, *op. cit.*, p. 719). L'any 1865 hi va haver 7.180 morts, quelcom més del doble que la mitjana dels quatre anys de l'entorn. Per últim, l'any 1885 els morts van ser 9.348, quasi un 80% més que en la mitjana dels dos anys anteriors i els dos posteriors, encara que potser part de les defuncions van ser registrades l'any 1886 –que presentava un 16% més de morts que la mitjana dels quatre anys de l'entorn, excepte 1885–, tal com apuntava P. PÉREZ PUCHAL (1978): *op. cit.*, p. 131. A més, en relació amb aquest darrer episodi colèric, cal veure J. J. FERNÁNDEZ (1991): «Incidencia en la población del País Valenciano del cólera de 1885». *II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*, Alicante, vol. 5, 81-88, on comenta que al partit judicial de València hi va haver 7.040 morts per aquesta causa (quasi un 4% de la població total), mentre que la meitat dels que van morir a la ciutat vivien en pisos baixos, els més humits, inhòspits i pobres.

24. Mesures per al sanejament dels tolls del riu (1876 i 1878), aprovació d'un reglament d'higiene i salubritat local (1882), pressupost extraordinari per afrontar el còlera (1884), normes sanitàries en la construcció d'edificis (1888), hospital dedicat a la tuberculosi (1891), discussió sobre cases insalubres (1894), vacunació contra la diftèria (1894), anàlisi d'aigua potable (1895), projecte de sanejament de la ciutat (1895), normes sobre barberies i perruqueries per a evitar la difusió de malalties (1899), modificació d'ordenances en l'edificació (1901), creació d'un dispensari antituberculós (1904), obligatorietat de construcció de pous cecs (1908), edició d'exemplars donant instruccions contra la tuberculosi (1913), moció sobre les cases de lepra del Cabanyal (1915), en VARIS AUTORS (1981): *op. cit.*, p. 24. Tot això palesava una creixent mentalitat higienista, encara que altra qüestió seria el compliment que se'n faria d'aquestes mesures, en relació amb els mitjans que s'hi posarien a l'abast.

entre els polítics de torn. Ara bé, calia recordar que la qüestió del sanejament va ser utilitzada en multitud d'ocasions com a raó de ser de les reformes urbanes que tenien, a més de la sanitària, unes altres motivacions econòmiques.

En aquest sentit, mentre que el passat segle els nuclis urbans solien tenir una mortalitat per damunt de la mitjana, per les raons comentades, ja en l'actual i en la mesura que va començar a legislar-se en matèria d'higiene i els avanços mèdics van ser una realitat, les millores van beneficiar més les ciutats.²⁵ En Espanya, la lluita contra la mortalitat infantil es va accelerar amb el ràpid procés d'urbanització des dels anys vint, adquirint una dimensió estatal el 1932 al crear-se un Centre d'Higiene Infantil en cada capital de província; de fet, a València la TMI va davallar un 11% en el lustre 1930-1935 fins a un 76%. (a Espanya un 15,5%). Aquesta mesura estava en l'origen de les que van venir més tard, sobretot la fundació dels Centres Maternals, a partir de la Llei de Sanitat Infantil de 1941, però ja quedava fora del nostre període d'estudi.

La forta reducció de la mortalitat infantil i, amb major amplitud, dels primers cinc anys de vida –període crític– va ser la clau del constant i fort augment de l'esperança de vida al naixement. Així, sense distinció de sexe, l'evolució de les xifres de València va ser la següent: 1860 (23,4 anys), 1877 (28,6), 1900 (32), 1910 (39,1) i 1930 (53). Per tant, millora constant partint d'una xifra molt baixa l'any 1860, però que era coherent amb la mortalitat infantil del moment; l'augment en el darrer terç del segle passat va ser més lent –de 8,6 anys, un 37% en quaranta anys–, mentre que en el primer de l'actual va ser més ràpid (de 21 anys, amb un 66% d'increment).

6. CONCLUSIONS

Al llarg del període 1860-1930 es podrien resumir, a tall de conclusions, una sèrie de trets característics:

1. En primer lloc, el municipi de València tot just va duplicar el seu pes demogràfic envers el conjunt del País Valencià, passant de suposar el 8,4% l'any 1860 al 16,9% el 1930. A més, la ciutat agombolava el 69% de la població del municipi els anys seixanta del passat segle, mentre que ja n'encabia el 88% l'any 1930. Tot això suggeria un important procés d'urbanització.

2. En relació amb l'anterior tret, durant aquestes set dècades la població del municipi de València va mesurar una taxa de creixement acumulat d'1,57%

25. Tal com explica J. NADAL (1984): *La població espanyola (siglos XVI a XX)*. Barcelona, Ariel, 268 p. (p. 214 i 216), els progressos pediàtrics i farmacològics, per una part, i els de la puericultura, per l'altra, van confluïr; després l'intervenció dels poders públics va fer la resta. En aquest sentit, cal esmentar la promulgació de l'Estatut Municipal i del Reglament d'Obres i Serveis l'any 1924, que va obligar ciutats com València a presentar un Pla d'Eixample, per a sotmetre'l a l'aprovació del Govern central, així com a marcar-se uns objectius de sanejament i higienització, que significarien un salt qualitatiu en la millora d'aquests afers.

de mitjana anual, mentre que la resta del País Valencià només va créixer a raó d'un 0,43% per any. Ara bé, en contrast, pel que feia a l'augment natural, mentre que València tan sols va créixer entorn a un 0,3% anual –i amb anys de decreixement– la resta del País ho va fer al 0,9% de mitjana anual.

3. Les migracions van ser, per tant, la variable cabdal per a entendre l'increment divergent de la població. Així, mentre que València va tenir un saldo immigratori aparent de 189.693 persones (amb una taxa de 12,7% de mitjana anual), la resta del País va perdre 404.046 persones, amb una taxa emigratòria del 4,2% a l'any. Per tant, un poc més del 80% del creixement de la població de València va ser degut al corrent immigratori, encara que aquí també estaven incloses les agregacions de municipis del darrer terç del proppassat segle, que suposarien almenys 1/3 de l'esmentat corrent. Per la seua part, la resta del País només va poder retenir la meitat del seu augment natural, veient-se obligat a expulsar la resta.

4. La natalitat del municipi es va mantenir constantment inferior a la de la resta del País, encara que la diferència va tendir a atenuar-se. Així, mesurada en taxes brutes, era entorn a un 25% inferior en els anys seixanta del segle XIX, un 17% a principis de l'actual i un 14% en els anys trenta. Pel que feia a les taxes netes de reproducció, es detectava idèntic procés: l'any 1860 la de València era del 0,67 i la mitjana del País d'1,30 (quasi el doble), entorn a 1900 les xifres respectives eren de 0,88 i 1,29, mentre que l'any 1930 estaven ja més pròximes (0,86 València i 1,08 el País). Finalment, en relació amb el comportament de la fecunditat, cal recordar que l'edat mitjana d'accés al matrimoni de les dones es va mantenir entorn a un any i escaig més alta a València envers la resta del País, mentre que el percentatge de celibat definitiu femení tot just va ser el doble en el municipi (sempre en el període 1887-1930).

5. La mortalitat, per la seua part, sempre va ser més alta al municipi de València envers la resta del País, però igualment amb clara tendència a desaparèixer la diferència: un 15% superior la taxa bruta en els anys seixanta, un 8% a principis de segle i només un 3% en els anys trenta. Per la seua part, la mortalitat infantil de València va ser en els anys seixanta un 40% superior a la mitjana del País, mentre que a principis de l'actual segle només un 19% i, inclús, en els anys trenta un 9% inferior; de fet, a la capital la taxa es va reduir en un 65% en el període 1860-1930, i en el País només ho va fer en un 45%, produint-se la convergència. Quelcom semblant va passar amb les xifres de l'esperança de vida al néixer, que en 1930 quasi coincidien després d'haver augmentat trenta anys a València al llarg del període d'estudi i només vint-i-dos al País.

Al capdavant, tots aquests arguments suggereixen un cert paper de València –com a ciutat gran– en el procés de canvi demogràfic al País Valencià. Hauria actuat com a filtre, potenciant determinats comportaments poblacionals; en aquest sentit, les migracions haurien estat el desencadenant del procés.